

[20.1001.1.22286713.1402.15.57.1.6](https://doi.org/10.1001.1.22286713.1402.15.57.1.6)

واکاوی نقش سیاسی و نظامی سلسله‌های جستانی و مسافری در دیلم و آذربایجان از اواخر قرن دوم تا پنجم قمری

سید عباس آزموده^۱

داریوش نظری^۲

مجتبی گراوند^۳

شهاب شهیدانی^۴

چکیده: سلسله‌های جستانی (سده دوم تا پنجم قمری) و مسافری (سده چهارم تا پنجم قمری) از اولین سلسله‌های دیلمی بودند که گرایش شیعی داشتند و به تبلیغ این مذهب در دیلم و آذربایجان پرداختند. با وجود نقش این سلسله‌ها در گسترش تشیع اما تا کنون در این زمینه پژوهش مستقلی انجام نگرفته است. مقاله حاضر با تکیه بر رویکرد توصیفی-تحلیلی به نقش سیاسی و نظامی این سلسله‌ها در گسترش تشیع در دیلم و آذربایجان طی سده‌های دوم تا پنجم قمری پرداخته است. پرسش اصلی پژوهش این است که: سلسله‌های جستانی و مسافری در گسترش تشیع چه نقشی داشته‌اند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شاهان این سلسله‌ها با دعوت از داعیان و مبلغان زیدی و اسماعیلی به قلمرو خود، زمینه مناسبی برای فعالیت آنها فراهم کردند و با حمایت سیاسی و نظامی از آنها، به گسترش تشیع در دیلم و آذربایجان کمک کردند و برخی از شعائر شیعی را در این مناطق رواج دادند.

واژه‌های کلیدی: جستانیان، مسافریان، دیلم، آذربایجان، زیدیه، اسماعیلیه.

۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه لرستان abas.azmodeh@gmail.com

۲ استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان (نویسنده مسئول) nazari.d@lu.ac.ir

۳ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان garavand.m@lu.ac.ir

۴ استادیار گروه تاریخ دانشگاه لرستان Shahidani.sh@lu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۱ تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵

Analyzing the Political and Military Roles of the Justanid and Musafirid Dynasties in Daylam and Azerbaijan from 2nd to 5th Century AH

Seyyed Abbas Azmodeh¹

Dariyoush Nazari²

Mojtaba Garavand³

Shahab Shahidani⁴

Abstract: The Justanid dynasty (2nd-5th century AH) and Musafirid dynasty (4th-5th century AH) were among the first dynasties of Daylam with Shiite tendency who propagated this denomination in Daylam and Azerbaijan. Despite the role of these dynasties in the expansion of Shiism, no research has been conducted in this context yet. This paper, using descriptive-analytical method, aims to deal with the political and military roles of these dynasties in the expansion of Shiism in Daylam and Azerbaijan from the second to the fifth centuries AH. The main question of this research is: What is the role of the Justanid and Musafirid dynasties with regard to the expansion of Shiism in these areas? The findings of this research show that the kings of these dynasties, by inviting Zaydi and Ismaili preachers and missionaries to their territory, provided a suitable environment for their activities and provided political and military support to them, helping the spread of Shiism in Daylam and Azerbaijan, and some of the Shia rituals were popularized in these areas.

Keywords: Justanids, Musafirids, Daylam, Azerbaijan, Zaidiyyah, Ismailiyyah.

1 PhD Candidate of Islamic Iran History, Lorestan University abas.azmodeh@gmail.com

2 Assistant Professor, Department of History, Lorestan University (corresponding author) nazari.d@lu.ac.ir

3 Associate Professor, Department of History, Lorestan University garavand.m@lu.ac.ir

4 Assistant Professor, Department of History, Lorestan University Shahidani.sh@lu.ac.ir

Receive Date: 2022/12/02 Accept Date: 2023/04/04

مقدمه

با ورود اسلام به ایران، مردم دیلم همراه با ایرانیان در جنگ‌های مختلفی علیه مسلمانان جنگیدند و سه قرن از ورود اعراب به خاک خود جلوگیری کردند. شرایط خاص طبیعی و جغرافیایی دیلم همراه با رفتارهای ستیزه‌جویانه دیلمیان، سبب انزوای سیاسی دیلم شد. همین عوامل سبب شد مورخان آگاهی زیادی از این دوران نداشته باشند. از اواخر قرن دوم قمری با پناه آوردن علویان شیعی به دیلم، آگاهی ما نیز از تاریخ سیاسی این منطقه اندکی افزون می‌شود. وضعیت خاص جغرافیایی دیلم و دعوت امرای جستانی از علویان و داعیان شیعی، سبب شد آنها این منطقه را مأمن و پناهگاه خود قرار دهند. این شاهان با پشتیبانی سیاسی و نظامی از علویان، به پیشبرد اهداف سیاسی و مذهبی آنها در دیلم کمک شایانی کردند؛ همچنین نقش اساسی در گسترش تشیع در منطقه دیلم داشتند. شاهان این سلسله‌ها نیز همراه با نظامیان دیلمی، از نیروی اصلی علویان برای گسترش قلمرو و ترویج تشیع بودند. سلسله دیگر دیلمی، مسافریان است که شاخه‌ای از جستانیان بودند و ابتدای قرن چهارم قمری در دیلم طلوع کردند. شاهان این سلسله نیز مانند جستانیان پیرو مذهب تشیع بودند و قلمرو خود را تا آذربایجان گسترش دادند. جستانیان تحت تأثیر علویان زیدی به تشیع زیدی گرایش داشتند، اما مسافریان تحت تأثیر مبلغان اسماعیلی به تشیع اسماعیلی گرایش پیدا کردند و در ترویج آن بسیار کوشیدند. اگرچه برخی اقدامات فرهنگی نظیر ساختن مسجد یا مواردی چون ضرب سکه در زمره فعالیت‌های این دو سلسله به چشم می‌آید، اما بیشترین تلاش و کوشش آنها برای گسترش شیعه، معطوف به فعالیت‌های تبلیغی و سیاسی با روش نظامی بوده است. این امر از ماهیت جنبش‌های قرون اولیه اسلامی، به‌خصوص در ارتباط با مناطق شمالی ایران و مفهوم داعی و مبلغ برمی‌خیزد.

در باره سلسله‌های مذکور تاریخ مستقلی نوشته نشده و شرح وقایع سیاسی مربوط به آنها تنها در برخی از آثار نظیر *الحدائق الوردیه*^۱ محلی (۱۴۲۳ق)، *اخبار فتح احمد بن سهل رازی*،^۲

۱ حمید بن احمد محلی (۱۴۲۳ق)، *الحدائق الوردیه فی مناقب ائمة الزیدیه*، تحقیق مرتضی بن زید محطوری، صنعا: مکتبه بدر.

۲ احمد بن سهل رازی (۱۹۹۵)، *اخبار فتح*، تحقیق ماهر جرار، بیروت: دار الغراب الاسلامی.

التاجی هلال صابی^۱ و تاریخ طبرستان ابن اسفندیار^۲ اشاراتی شده است. درباره پیشینه مقاله حاضر باید به برخی آثار و مقاله‌ها اشاره کرد. احمد کسروی در کتاب *شهریاران گمنام*^۳ در بخش نخست به بررسی حکومت جستانی و مسافری پرداخته است. این پژوهش از اولین تحقیقات درباره این سلسله‌ها است. او با استناد به منابع، اشاراتی به پیشینیان شاهان جستانی از علویان شیعی و حمایت برخی از شاهان مسافری از فرقه اسماعیلیه کرده است.

س. م. شترن در مقاله «نخستین داعیان اسماعیلی در شمال غربی ایران و خراسان و ماوراءالنهر»^۴ به چگونگی گسترش مذهب اسماعیلی در نقاط مختلف از جمله دیلم و آذربایجان پرداخته است. او همچنین اشاره‌ای به فعالیت علی بن جعفر کرده است که با تشویق مرزبان مسافری به ترویج اسماعیلیه در آذربایجان مبادرت کرده بود. شترن با استناد به سکه‌های اسماعیلی، به علایق مسافریان به مذهب اسماعیلیه و جانب‌داری آنها از این مذهب اشاره کرده است. در این مقاله، نویسنده با استناد به سکه‌ها سعی در اثبات مذهب اسماعیلی مسافریان داشته، ولی به نقش آنها در حمایت و ترویج این مذهب کمتر پرداخته است.

مادلونگ در مقاله «سلسله‌های کوچک شمال ایران»^۵ به صورت کوتاه توضیحاتی درباره سلسله جستانی و مسافری ارائه کرده است. این مقاله از بهترین پژوهش‌هایی است که در این زمینه انجام شده است. مادلونگ برخلاف تحقیقات گذشته، از شاهان دیگر جستانی نیز نام برده و مدت حکومت آنها را تا عهد طغرل بیگ سلجوقی رسانده است. در این مقاله با وجود اهمیت آن، از جستانیان اولیه و نقش آنها در حکومت علویان طبرستان و قیام‌های داعیان شیعی کمتر یاد شده است. نویسنده در شرح حکومت مسافریان بیشتر به وقایع سیاسی دوران آنها

۱ ابراهیم بن هلال صابی (۱۹۸۷)، *المنتزع من الجزء الاول من الكتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدیلمیه، اخبار ائمة الزیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان، تحقیق ویلفرد مادلونگ، بیروت: دار النشر.*

۲ بهاء‌الدین محمد ابن اسفندیار (۱۳۲۰)، *تاریخ طبرستان*، به تصحیح عباس اقبال، به اهتمام محمد رضائی، تهران: کلاله خاور.

۳ احمد کسروی (۱۳۸۸)، *شهریاران گمنام*، تهران: نگاه.

۴ س. م. شترن (۱۳۴۵)، «نخستین داعیان اسماعیلی در شمال غرب ایران و خراسان و ماوراءالنهر»، ترجمه فریدون بدره‌ای، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ش ۵۳، صص ۲۳-۶۹.

۵ ویلفرد مادلونگ (۱۳۹۰)، «سلسله‌های کوچک شمال ایران»، *تاریخ ایران از ظهور اسلام تا آمدن سلجوقیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، ج ۴، تهران: امیرکبیر، صص ۱۷۲-۲۱۶.

پرداخته و نقش شیعی آنها در این مقاله کم‌رنگ است.

شاهمرادی در مقاله «آل مسافر و تشیع در دیلم و آذربایجان در قرن چهارم هجری»^۱ پس از بررسی زمینه‌های شکل‌گیری حکومت آل مسافر در دیلم و آذربایجان، به جلوه‌های تشیع در دوران آنها اشاره کرده است. با وجود جامعیت مقاله در بحث تشیع در دوران این سلسله، بیشتر تأکید مقاله بر جلوه‌های تشیع در آذربایجان بوده است.

با توجه به مطالبی که گفته شد، هر یک از این آثار و مقالات به جنبه‌هایی از سلسله‌های جستانی و مسافری پرداخته‌اند، اما نقش آنها در ترویج تشیع به‌صراحت و روشنی دیده نشده و گاه تنها اشاراتی مبنی بر شیعی بودن خود این فرمانروایان شده است. بر این اساس، نگارندگان پژوهش حاضر بر آن بوده‌اند تا نقش سیاسی و نظامی پادشاهان سلسله‌های جستانی و مسافری در ترویج تشیع و همچنین خدمات آنها نسبت به داعیان زیدی و اسماعیلی مورد تبیین و تحلیل قرار دهند.

۱. نگاهی کوتاه به سلسله‌های جستانی و مسافری

سلسله جستانی در نواحی کوهستانی دیلم شامل رودبار الموت، طالقان، سواحل شاهرود و سفیدرود با مرکزیت رودبار، به فرمانروایی می‌پرداختند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۸؛ مجیدی، ۱۳۸۹: ۱۲۲/۱۸). اولین پادشاهی که از او یاد می‌شود، جستان دیلمی (۱۷۵-۱۷۶ق) است (رازی، ۱۹۹۵: ۱۹۶؛ مستوفی، ۱۳۸۷: ۳۰۴-۳۰۵). در منابع متقدم از او با عنوان «پادشاه دیلم» یاد شده است (یعقوبی، ۱۳۷۴: ۴۱۲/۲؛ طبری، ۱۳۶۲: ۵۲۴۱/۱۲؛ حسنی، ۱۹۸۷: ۵۷). پس از وی، مرزبان بن جستان بر تخت نشست که ماجرای ملاقات وی با هارون عباسی به سال ۱۸۹ق. در ری مشهور است (کسروی، ۱۳۸۸: ۴۳). پس از او وهسودان بن جستان (۲۵۰-۲۵۹ق) و جستان بن وهسودان (۲۶۰-۳۰۷ق) از مشهورترین شاهان جستانی بودند که گسترش زیدیه در دیلم مدیون آنهاست. پس از آنها باید از مانادر جستانی (۳۳۱-۳۶۱ق)، و خسروشاه (۳۶۱-۳۹۶ق) یاد کنیم که حمایت مانادر از داعی ابو عبدالله محمد (صابی، ۱۹۸۷: ۴۱)، و ضرب سکه در رودبار توسط خسروشاه و حمایت او از دانشمندان، سبب شهرت آنها شده است (ابن‌ابی‌اصیبعه، [بی‌تا]: ۲۱۲). برخی معتقدند پادشاهان این سلسله تا اواخر قرن پنجم حکومت کردند

۱ سید مسعود شاهمرادی (تایستان ۱۳۹۵)، «آل مسافر و تشیع در دیلم و آذربایجان در قرن چهارم هجری»، تاریخ‌نامه خوارزمی، س ۳، ش ۱۲، صص ۱۱۷-۱۴۴.

(مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۹۴/۴)، اما به تصریح متون تاریخی، آخرین امیری که از این سلسله یاد می‌شود، مرزبان بن حسن (حک: ۴۲۰ق) است که در فتح ری به محمود غزنوی پناهنده شد (ابن اثیر، [بی تا]: ۸۶/۲۲).

آل جستان یا جستانیان (۱۷۵ق تا اواسط قرن پنجم)

۷۹۳-۷۹۲م / ۱۷۵-۱۷۶ق ← جستان اول

۸۰۵م / ۱۸۹ق ← مرزبان بن جستان

? ← جستان دوم

۸۷۳-۸۶۴م / ۲۵۰-۲۵۹ق ← وهسودان بن جستان

۹۲۰-۸۷۴م / ۲۶۰-۳۰۷ق ← جستان بن وهسودان یا جستان سوم

۹۴۳-۹۲۱م / ۳۰۸-۳۳۱ق ← نامعلوم

۹۷۲-۹۴۳م / ۳۳۱-۳۶۱ق ← ماناذر جستانی

۱۰۰۶-۹۷۲م / ۳۶۱-۳۹۶ق ← خسروشاه بن ماناذر

۱۰۲۸-۱۰۰۶م / ۳۹۶-۴۱۹ق ← نامعلوم

۱۰۲۹م / ۴۲۰ق ← مرزبان بن حسن

در همان زمانی که جستانیان فرمانروایی داشتند، محمد بن مسافر (۳۰۴-۳۳۰ق) از خویشاوندان جستانی، در دیلم سر برآورد (باسورث، ۱۳۷۱: ۱۹۴). وی سلسله مسافری یا سالاری را در شمیران، واقع در ساحل بالادست منجیل تأسیس کرد (مینورسکی، ۱۳۴۵: ۱۶۰). سالار در عرف گیلان به پادشاه اصیلی گفته می‌شد که امرا و سپاه بسیار در فرمان او بودند (کاشانی، ۱۳۴۸: ۵۷). در زمان مرزبان بن محمد (۳۳۰-۳۴۶ق) قلمرو آنها تا آذربایجان گسترش یافت. آنها پیرو مذهب اسماعیلی بودند و این مذهب در دیلم و آذربایجان توسط آنها تبلیغ می‌شد (دفتری، ۱۳۸۶: ۱۹۵). سرانجام این سلسله در سال ۳۷۴ق. در آذربایجان توسط روادیان و در دیلم به دست اسماعیلیه الموت برافتاد (باسورث، ۱۳۷۱: ۴۱).

آل مسافر یا سالاریان یا کنگریان (۳۰۴-۴۸۳ق / ۹۱۶-۱۰۹۰م)

۹۱۶م / پیش از سال ۳۰۴ق ← محمد بن مسافر، خداوند طارم، در دیلم

۹۴۱م / ۳۳۰ق ← مرزبان اول ابن محمد (در آذربایجان و اران)

- ۹۴۱ م / ۳۳۰ ق ← وهسودان بن محمد (در طارم)
۹۵۷ م / ۳۴۶ ق ← جستان اول ابن مرزبان (در آذربایجان تا سال وفاتش در سال ۹۸۳ م / ۳۷۴ ق)
۹۶۶ م / ۳۵۵ ق ← مرزبان دوم ابن اسماعیل بن وهسودان (در طارم تا سال ۹۸۴ م / ۳۷۴ ق)
۹۹۷ م / ۳۸۷ ق ← ابراهیم دوم ابن مرزبان دوم (دوباره در طارم استقرار یافت. در سال ۱۰۲۹ م / ۴۲۰ ق. زنده بود)
؟ ← جستان دوم ابن ابراهیم (در سال ۱۰۲۹ م / ۴۳۷ ق. فرمانروایی می‌کرده است)
؟ ← مسافرن ابراهیم (در سال ۱۰۶۳ م / ۴۵۴ ق. حکومت داشته است) (باسورث، ۱۳۷۱: ۴۱).

۲. نقش جستانیان در گسترش تشیع در دیلم

۲-۱. نقش سیاسی

فرمانروایان دیلمی به‌ویژه جستانیان نزدیک به سه قرن از نفوذ اعراب مسلمان به قلمرو خود جلوگیری کردند. با این حال، آنها از فعالیت تبلیغی و سیاسی برخی از علویان شیعی در دیلم حمایت می‌کردند. سرزمین دیلم در این دوران «دار الکفر» به شمار می‌آمد و خلفای عباسی به سبب عدم موفقیت در دستیابی به این سرزمین، مهم‌ترین دشمن جستانیان بودند. در همین زمان چون علویان مانند جستانیان مخالف خلفای عباسی بودند، شاهان این سلسله آنها را به قلمرو خود دعوت می‌کردند. این مسئله اولین بار در سال ۱۷۵ ق، یعنی هنگام ورود یحیی بن عبدالله معروف به صاحب الدیلم رخ نمود (صابی، ۱۹۸۷: ۱۷؛ کیا گیلانی، ۱۳۶۷: ۵۹). در این سال در دیلم جستان حکومت می‌کرد (رازی، ۱۹۹۵: ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۹). یحیی بن عبدالله پس از شکست قیام‌های شیعی در مدینه، مدت‌ها متواری بود و در شهرهای مختلف اسلامی به دنبال پایگاهی برای تکاپوهای سیاسی و مذهبی خود می‌گشت. به نوشته یعقوبی، یحیی قبل از اینکه وارد سرزمین دیلم شود، به خراسان گریخته بود (یعقوبی، ۱۳۷۴: ۲/۴۱۲). او پس از آنکه نتوانست پایگاهی برای خود در خراسان مهیا کند، به دیلم آمد. هیچ‌یک از منابع به ورود داعیان شیعی به دیلم تا این زمان اشاره نکرده‌اند. در این زمان شرایطی که جستان برای ورود یحیی مهیا کرده بود، سبب شد تا این علوی با فراغ بال وارد سرزمین دیلم شود و به تبلیغات مذهبی و ضد عباسی بپردازد. آنچه محتمل است اینکه جستان براساس مصالح سیاسی و احیاناً

مذهبی، گرایش بسیاری به تشیع و قیام ضدّ عباسی داشت؛ زیرا قبل از اینکه یحیی وارد دیلم شود، زمینه‌های مذهبی و سیاسی ورود او به دیلم را مهیا کرده بود. به تصریح منابع، یحیی داعیه حکومت و خلافت داشت و در پاسخ مردی که از او پرسید چرا از میان شهرها دیلم را انتخاب کردی؟ پاسخ داد: مردم دیلم به خاطر ما خروج خواهند کرد و من آرزومند بودم که آن خروج به همراه من باشد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۲۷ق: ۳۹۴). مطابق با این گزارش، می‌باید مقدمات حضور این علوی از مدتی قبل توسط جستان آماده شده باشد. در این زمان سیاست ضدّ عباسی جستان و یحیی، آنها را به هم نزدیک کرده بود. در نتیجه همین سیاست و شیعه شدن جستان، رعایای گیلی و دیلمی او نیز به تبعیت از وی به تشیع گرویدند و به نهضت شیعی یحیی پیوستند. ابن‌اثیر به این گرایش دیلمیان اشاره کرده و نوشته است: «عده بسیاری به یحیی گرویدند» (ابن‌اثیر، [بی‌تا]: ۶۸/۱۶). گزارش ابن‌اثیر حکایت از نفوذ یحیی و مذهب تشیع در نزد رعایای جستانی دارد. در همین دوران زمامداری جستان، مسجدی در دیلم بنا شد (محلّی، ۱۴۲۳ق: ۳۴۶/۲) که نشان می‌دهد در نتیجه تلاش‌های سیاسی جستان در حمایت از یحیی، مردمان دیلم اندکی از ادیان و مذاهب غیراسلامی، نظیر دین زرتشتی فاصله می‌گرفتند. یکی از انگیزه‌های سیاسی و مذهبی جستان در پذیرش تشیع که موجب نزدیکی وی با علویان و ترویج تشیع در دیلم شد، این بود که چون خلفای عباسی پیرو مذهب تسنن بودند و با شیعیان و علویان رابطه خوبی نداشتند، وی با پذیرش مذهب مخالف با مذهب خلفا، علاوه بر مخالفت با مشی سیاسی و مذهبی خلفا، به گسترش تشیع در دیلم نیز کمک می‌کرد. گفتنی است جستان اولین امیر شناخته شده از سلسله جستانیان است که با پیروی از این سیاست، داعیه مخالفت با خلفا نیز داشت.

احتمالاً یکی دیگر از اهداف سیاسی جستانیان در همراهی با علویان شیعی و ترویج تشیع در میان دیلمیان، بهره‌گیری از نفوذ این داعیان به منظور مطیع کردن رعایای خود بوده است. این مردم در طول تاریخ بسیار سلدشور و تسلیم‌ناپذیر در مقابل بیگانگان بودند. علاوه بر آن، در محیط بسته و محصور گیلان و دیلمان شرایط اقلیمی دشواری داشتند و از نظر سیاسی نیز کمتر سلطه‌پذیر بودند. بنابراین حکومت کردن بر آنها به آسانی میسر نبود. جستانیان با توجه به این مشکلات و تنگناهای سیاسی، علویان را به قلمرو خود دعوت می‌کردند تا با استفاده از محبوبیت آنها، مردم را به مذهبی واحد دعوت کنند تا با توجه به تعالیم مذهبی واحد،

موجبات نزدیکی رعایا با پادشاه شوند.

این سیاست که مهم‌ترین عامل گسترش تشیع در دیلم بوده، در تمامی دوران پادشاهی جستانی‌ان دنبال می‌شد. با آغاز قیام حسن بن زید در سال ۲۵۰ق، وهسودان بن جستان که فرمانروای جستانی دیلم بود، با او بیعت کرد و قلمرو خود را پایگاه تبلیغات شیعی قرار داد. ابن‌خلدون احتمالاً با استناد به منابع متقدم در عصر خود عقیده داشته است که: «در این زمان هنوز مردم دیلم بر دین مجوسی بودند» (ابن‌خلدون، ۱۳۸۲: ۳۳/۳). تبلیغات مذهبی حسن و دیگر علویان، با شعار دعوت برای بیعت با شخص مورد رضایت از آل محمد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۵۵/۷۲)، توانست گروه کثیری از مردمان گیل و دیلم را به مذهب تشیع متمایل سازد. این مردم شیفته علویان و مذهب آنها شده بودند. به سبب همین شیفتگی، رهبران علوی به آنها اعتماد می‌کردند و در لشکرکشی‌ها و فتح شهرها و همچنین در استقرار دولت خود به آنها تکیه می‌کردند (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۲۱۵).

از نکات قابل ذکر در این دوران، حمایت علویان از شاعران شیعی مذهب و اشاعه برخی شعائر مذهب تشیع بود که سبب رواج بیشتر آن مذهب در میان مردمان شمال ایران و به‌ویژه گیل‌ها و دیلم‌ها شد که از حامیان اصلی داعیان بودند. اگرچه داده‌های اندکی در این زمینه وجود دارد، اما می‌دانیم که برخی از اعتقادات و شعائر شیعی، مانند اعتقاد به افضلیت امام علی^(ع) و پیروی از دستورات این امام در اصول و فروع دین و همچنین ذکر فراز «حیّ علی خیر العمل» که منحصر به اذان و اقامه شیعیان است، توسط این داعیان زیدی مذهب ترویج می‌شد (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۶۰/۱).

جستانی‌ان با گرامی داشتن علویان که موسوم به اهل بیت پیامبر^(ص) بودند، در اعتلای مقام و جایگاه آنها بسیار کوشیدند. این شاهان با شراکت دادن امامان زیدی در اداره امور دیلم و در مقابل، پذیرش فرماندهی برخی از جنگ‌های آنها، به گسترش تشیع زیدی در دیلم کمک شایانی کردند. این کار اگرچه محاسن بسیاری داشت، اما خالی از عیب نبود؛ زیرا موجب تداخل قدرت میان علویان و جستانی‌ان می‌شد. داعیان علوی ظاهراً برای تبلیغات مذهبی در دیلم فعالیت می‌کردند، ولی گاهی اهداف دیگری چون کسب قدرت سیاسی را در سر داشتند. برای مثال، جستان بن وهسودان گاه از تسلط این داعیان بر قلمرو موروثی خود بیمناک می‌شد؛ چنان‌که دخالت‌های ناصرکبیر در اداره امور دیلم، جستان را نسبت به او بدبین کرده بود و

کار آنها را به منازعه کشاند. کاسته شدن قدرت جستان، گرفتن زکات از دیلمیان توسط ناصر و مصون داشتن آن مردم از جستان، از عوامل عمده این اختلافات بود (ابن اثیر، [بی تا]: ۱۳۳/۱۹). باید گفت در نتیجه اعطای قدرت به علویان، آنها شریک قدرت سیاسی با جستانیان می شدند و گاه این علویان چنان نفوذی در میان رعایای دیلمی به دست می آوردند که در منازعه با شاهان جستانی، رعایا جانب علویان را می گرفتند. نمونه بارز آن، جنگ میان جستان و ناصرکبیر است که در این جنگ ناصر بدین سبب پیروز شد. آنها سرانجام با یکدیگر صلح کردند و پیمان همکاری و دوستی بستند (صابی، ۱۹۸۷: ۲۴-۲۵). نکته مسلم اینکه با وجود این فراز و نشیب های سیاسی، اقامت طولانی ناصرکبیر در دیلم (از سال ۲۸۷ق. تا آغاز سده چهارم) سراسر این منطقه را تحت تأثیر تعالیم شیعی او قرار داد. ناصر پس از بازپس گرفتن طبرستان، در خطبه ای که در آمل ایراد کرده بود، به نقش خود در مسلمان کردن دیلمیان اشاره کرده و آنها را کسانی دانست که تا آن زمان سنگ و چوب می پرستیدند (محلّی، ۱۴۲۳ق: ۶۲/۲).

به نظر می رسد با وجود تبلیغات فراوان علویان تا عصر امامت ناصر، هنوز مردمان گیل و دیلم کاملاً به تشیع در نیامده بودند و احتمالاً تا این زمان اسلام و مذهب تشیع در میان آنها بیشتر جنبه صوری داشته است. به تصریح منابع زیدی، در سایه حمایت های جستان بن وهسودان، ناصر توانست گروه کثیری از مردمان دیلم را مسلمان کند و به آیین زیدی درآورد (ناطق بالحق، ۱۴۳۵ق: ۷۶؛ صابی، ۱۹۸۷: ۲۳). سیاست مذهبی جستانیان به ویژه در دوران جستان بن وهسودان در حمایت از داعیان شیعی و دعوت از آنها برای تبلیغات مذهبی در قلمرو خود نتیجه داد؛ زیرا دیلمیان از سپیدرود تا آمل توسط ناصر مسلمان شدند و به مذهب شیعه زیدی درآمدند (ابن اثیر، [بی تا]: ۱۳۴/۱۹).

۲-۲. نقش نظامی

سلسله جستانی با حمایت نظامی از علویان و داعیان شیعی در چندین مرحله، به نشر و ترویج تشیع و سپس تعمیق این مذهب در دیلم کمک کردند:

۱-۲-۲. مرحله اول (۱۷۵-۱۷۶ق)

جستانیان با دعوت از علویان به قلمرو فرمانروایی خود و تجهیز نظامی آنها، نقش عمده ای در

گسترش تشیع در دیلم داشتند. شاهان این سلسله محلی با تأمین نیروی نظامی علویان، گیل‌ها و دیلم‌ها را تحت تعالیم نظامی و دینی داعیان شیعی قرار می‌دادند و خود نیز رهبران علوی را برای دستیابی به اهداف سیاسی و مذهبی همراهی می‌کردند. در واقع شاهان جستانی مهم‌ترین عنصر ترویج تشیع در دیلم به شمار می‌آمدند؛ زیرا نیروهای نظامی که در خدمت علویان قرار می‌گرفت، به اسلام و تشیع گرایش پیدا می‌کردند و سپس آن را در میان خانواده و قبایل خود نشر می‌دادند. گرچه ممکن بود اکثریت این نیروهای غیرمسلمان تنها برای دریافت مواجب و تأمین هزینه‌های زندگی وارد سپاه داعیان شوند، اما خواسته یا ناخواسته تحت تأثیر تعالیم آنها قرار می‌گرفتند. چنان‌که گفته شد، اولین علوی که وارد دیلم شد، یحیی بن عبدالله بود. وی با حمایت سیاسی و نظامی جستان، قیام گسترده‌ای را در دیلم آغاز کرد. بیشتر نیروهای تحت امر یحیی از اقوام گیل و دیلم بودند که با مساعدت جستان به نهضت شیعی او پیوسته بودند. در این زمان، برخی از رهبران انشعابات زیدیه در دیلم و در سپاه یحیی فعالیت می‌کردند؛ از جمله باید به پسر حسن بن صالح بن حی که گرایش به مذهب «بتریه» داشت، اشاره کرد. وی هنگام قیام یحیی بن عبدالله در دیلم به سر می‌برد و در برخی از تعالیم مذهبی زیدیه و اداره نهضت شیعی با یحیی مخالفت می‌کرد (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۲۷ق: ۳۹۲). این مسئله نشان می‌دهد که در دوران حاکمیت جستان در دیلم، نه تنها یحیی، بلکه رهبران دیگر شاخه‌های زیدیه نیز اجازه فعالیت تبلیغی داشته‌اند. حضور این داعیان و تعالیم آنها اثرات فراوانی بر نظامیان دیلمی و مردمان گیل و دیلم داشت. در گرایش این مردم به مذهب تشیع و پیوستن به قیام یحیی، علاوه بر عواملی مانند تأمین هزینه‌های زندگی و تبعیت از پادشاه جستانی که رعایای او پس از همراهی جستان با یحیی، فوج فوج به تشیع می‌گرویدند، باید به عامل دیگری نظیر شایستگی و صلاحیت یحیی نیز اشاره کنیم. مردم چون او را لایق امامت دانسته بودند، بر او جمع شدند. بنابراین او را شوکت و عدتی حاصل شد (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۳۸). به تصریح منابع، یحیی در این زمان سالار کوهستانی دیلم شده و کارش سخت قوی شده بود (کاتب واقدی، ۱۳۷۴: ۶/۱۸۲؛ بیهقی، ۱۳۹۰: ۲/۶۴۰). ابن‌اثیر معتقد است گسترش قیام یحیی به حدی بود که عده بسیاری به او گرویدند و مددها از شهرستان‌ها رسیدند و یاران از هر گوشه و کنار شهر و دیار به او پیوستند (ابن‌اثیر، [بی‌تا]: ۶۸/۱۶). هارون عباسی که از این وضعیت در هراس و نگرانی فرو رفته بود، حیلتی اندیشیده تا او را به امان به دست آورد

(ابن‌عنه، ۱۳۶۳: ۱۲۳؛ خوافی، ۱۳۸۶: ۱/۲۷۰). از مجموع این گزارش‌ها می‌توان دریافت که نهضت شیعی در میان مردم گیل و دیلم بسیار گسترده شده و مردم به یحیی و تشیع متمایل شده بودند. خلیفه برای سرکوب قیام شیعیان دیلم و رهبری آن، پنجاه‌هزار نیروی نظامی به دیلم روانه کرد (ابن‌اثیر، [بی‌تا]: ۶۸/۱۶). اعزام این نیروی عظیم از بغداد برای سرکوب قیام یحیی و طرفداران دیلمی او، حکایت از گسترش قیام در دیلم دارد که مردمان آن به تشیع و نهضت یحیی پیوسته بودند. خلیفه برای جلوگیری از رویارویی مستقیم با دیلمیان، در آغاز به خدعه و نیرنگ روی آورد و امان‌نامه‌ای با امضای قضات بغداد نوشت مبنی بر آنکه یحیی بنده هارون است و پیش جستان گواهی دادند. جستان به‌ناچار او را سپرد (مستوفی، ۱۳۸۷: ۳۰۵). با شکست قیام یحیی، اولین مرحله از تبلیغات مذهبی علویان شیعی در دیلم پایان یافت، اما مقدمات حضور داعیان و مبلغان شیعی در دیلم، توسط جستان پایه‌گذاری شد و مردمان قلمرو او با تشیع آشنا شدند. احتمالاً برخی از آنها ینش دقیقی از این مذهب و آیین اسلام نداشتند، اما زمینه‌ساز گرایش‌های اسلامی و شیعی آنها در آینده شد.

۲-۲-۲. مرحله دوم (۲۵۰-۳۱۶ق)

این مرحله از گسترش تشیع که از اواسط سده سوم آغاز شد و تا پایان حکومت علویان طبرستان ادامه داشت، مهم‌ترین دوران در شیعه شدن مردم دیلم است. در این مرحله، شاهان جستانی با دعوت از داعیان علوی به دیلم و دادن آزادی‌های سیاسی و مذهبی به آنها، مهم‌ترین نقش را در ترویج مذهب تشیع ایفا کردند. داعیان علوی برای جمع‌آوری نیروهای نظامی به میان توده مردم می‌رفتند و آنها را با اسلام و تشیع و اهداف قیام‌های خود آشنا می‌کردند. در این مرحله، حضور داعیان و زندگی آنان در میان مردم دیلم بسیار متداول بود. با توجه به اینکه این داعیان از جانب شاهان جستانی دارای اختیار و امتیازات ویژه‌ای بودند، می‌توانستند به نقاط مختلف سرزمین گیلان و دیلمان سفر کنند و علاوه بر جمع‌آوری نیروهای نظامی، به تبلیغ مذهبی نیز پردازند. از آغاز قیام حسن بن زید تا پایان حکومت علویان طبرستان، دو تن از شاهان جستانی، یعنی وهسودان بن جستان و پس از آن جستان بن وهسودان تمامی داعیان و مبلغان شیعی را تحت حمایت نظامی خود داشتند. آنها با تحت اختیار قرار دادن رعایای خود برای خدمت در سپاه علویان، به ترویج تشیع بسیار کمک کردند. در این دوران شرق گیلان و

مناطق کوهستانی آن کاملاً تحت اختیار سران علوی بود و پناهگاه آنان به شمار می‌رفت. برای مثال در سال ۲۶۰ق. وقتی حسن بن زید از عهدهٔ مقابله با یعقوب لیث صفاری برنیامد، به هزیمت به سرزمین دیلم پناه برد (ابن خلدون، ۱۳۸۲: ۵۳/۳). محمد بن زید دومین داعی علوی، پس از شکست از رافع بن هرثمه به دیلم پناه برد (ابن اثیر، [بی‌تا]: ۲۷۲/۱۸). از نکات قابل ذکر در این مرحله از تاریخ جستانیان، پیمانی است که جستان بن وهسودان با رافع بن هرثمه از سرداران طاهری بست و تعهد کرد به داعی کمک نظامی ندهد، اما با زیرکی موادی را در آن پیمان گنجانده مبنی بر اینکه محمد بن زید را تسلیم رافع نکند (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۷۵/۱). در نتیجهٔ این پیمان جنگی، جستان توانست با حفظ رهبر شیعیان زیدیه، به گسترش تشیع در دیلم کمک شایانی کند. با کشته شدن محمد بن زید در سال ۲۸۷ق، طبرستان توسط سامانیان تصرف شد. در این زمان جستان بن وهسودان از یک علوی دیگر به نام حسن بن علی مشهور به ناصر کبیر و اطروش دعوت کرد به دیلم بیاید. ناصر با کسب اجازه از جستان، وارد سرزمین دیلم شد و مردم گیل و دیلم با او بیعت کردند (آملی، ۱۳۱۳: ۷۶). وی بیش از سیزده سال در میان دیلمیان به ترویج اسلام و تشیع مشغول بود. در این دوران جستان با ناصر پیمان بسته و سوگند وفاداری خورده بود که به حمایت نظامی از داعی علوی بپردازد. ناصر کبیر نیز اظهار امیدواری کرده بود که به یاری دیلمیان، جنگ‌هایی مانند بدر و جمل بکند و درباره جستان هیچ ظنی جز این ندارد که به پیمان‌های خود وفادار باشد. صابی این قصیده را در مدح جستان در کتاب *التاجی* آورده است:

و جستان اعطی مواتیقه و ایمانه طائعا فی الحفل
و لیس یظن به فی الخفاء الخفاء غیر الوفاء بما قد بذل
و انسی لامل بالدیلمین حروبا کبدر و یوم الجمل

(صابی، ۱۹۸۷: ۲۴-۲۵)

وهسودان بن جستان و فرزند او جستان بن وهسودان علاوه بر اینکه شیعه شدن دیلم مدیون اقدامات آنهاست، در تأسیس دولت علویان طبرستان و گسترش قلمرو آن نیز نقش عمده و اساسی داشتند. جنگ وهسودان در سال ۲۵۹ق. با محمد بن فضل قزوینی (طبری، ۱۳۶۲: ۶۴۳۹/۱۵) و لشکرکشی جستان به ری، قزوین، ابهر و زنجان و مطیع کردن مردمان این

نواحی (آملی، ۱۳۱۳: ۷۰)، در راستای همین هدف بود. گفتنی است فرماندهی جنگ‌های علویان توسط شاهان جستانی، موجب گرایش نظامیان به علویان می‌شد. همین عامل نظامی نقش مهمی در گسترش تشیع در دیلم داشت؛ زیرا سردارانی نظیر امیدوار بن لشکرستان، و بهان بن سهل، فالیزبان، فضل رفیقی، سرخاب بن وهسودان، ماکان و بسیاری دیگر، با استفاده از نیروی رعایا و نظامیان تابع خود به علویان می‌پیوستند. این سرداران یا از جستانیان بودند و یا وابسته به حکومت آنها به شمار می‌آمدند (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰: ۲۵۰/۱؛ ابن خلدون، ۱۳۸۲: ۷۰۳/۳-۷۰۰). سرداران و شاهان جستانی نه تنها در گسترش تشیع در دیلم نقش مهمی داشتند، بلکه در سیاست‌های جاه‌طلبانه علویان برای گسترش قلمروهای شیعی نیز از نیروهای ثابت و اصلی سپاه آنها بودند. باید گفت در این بازه زمانی - سال ۲۵۰ تا ۳۱۶ق - جستانیان چنان روابط تنگاتنگی با داعیان شیعی برقرار کردند که در نتیجه آن اکثریت مردمان دیلم به مذهب زیدیه درآمدند.

۳-۲-۲. مرحله سوم (از ۳۱۶ق تا پایان سلسله جستانی)

در این مرحله - از فروپاشیدگی دولت علویان تا اواسط قرن پنجم - که مرزبان بن حسن در دیلم حکومت می‌کرد، داده‌های بسیار اندکی وجود دارد؛ زیرا هر یک از شاهان آن، سیادت یکی از سلسله‌های بزرگ آل بویه، غزنوی و یا سلجوقی را پذیرفته بودند (عتبی، ۱۳۳۴: ۲۲۹؛ ابن اثیر، [بی‌تا]: ۳۷۰/۲۱ - ۳۷۱). نکته مسلم آنکه در این زمان مذهب تشیع در دیلم مهم‌ترین مذهب رسمی بود و به سبب شیعیان راسخ‌اعتقادی که داشت، قیام‌های علویان بیشتر در این منطقه رخ می‌داد. همچنین مرکزیت حکومت علویان با حمایت نظامی جستانیان از طبرستان به هوسم انتقال یافته بود؛ زیرا ملوک اسپهبدان نسبت به علویان نامعتقد شده بودند و عقیده داشتند علویان قانون آبا و اجداد خود را از صلاح مسلمانی ترک کرده‌اند (آملی، ۱۳۱۳: ۸۲-۸۳). همین عامل سبب چنددستگی میان امرای دیلمی نیز شده بود؛ زیرا ممکن بود هر یک از آنها یک علوی را برای رسیدن به مطامع خود علم کند و از وی حمایت نظامی به عمل آورد. نکته حائز اهمیت اینکه مذهب زیدیه در این دوران به شاخه‌های متعددی تقسیم شده و هر یک از قیام‌های علویان منتسب به یکی از آنها بود. قیام ابوالحسن قاضی در دیلم، سپس قیام الراضی بالله و قیام ابوالقاسم المدد بالله از جمله همین نوع از قیام‌هایی است که در قرون

چهارم و پنجم در دیلم به وقوع پیوست و آنها دعوی امامت کردند (مروزی الاזורقانی، ۱۴۲۸ق: ۱۵۳). از این دست قیام‌های دیگری نیز بودند که شاهان جستانی و امرای کوچک دیلم از آنها طرفداری می‌کردند. قیام ابوالحسن علی بن احمد (متوفای ۴۲۷ق) مشهور به المستعین بالله از دیگر قیام‌هایی است که در دیلم به امامت زیدیان رسید (همان، ۱۵۱). همچنین قیام المرشد بالله که در سال ۴۴۶ق. در دیلم با او بیعت شد (ابن طباطبا، ۱۳۷۲: ۵۹). از ویژگی‌های این دوره، کثرت قیام‌های علویان و سردرگمی شاهان جستانی از تعدد قیام‌های شیعی در آن سرزمین بود که حمایت از یک علوی، عصیان علوی دیگر را به همراه داشت. به نظر می‌رسد در این بازه زمانی نقش اساسی جستانیان جلوگیری از اختلافات مذهبی زیدیان دیلم و تعمیق مذهب تشیع در آنجا بوده است. گرچه در این زمان مذهب زیدیه و تعالیم آن کاملاً رسمی و رایج شده بود، اما کثرت قیام‌ها در دیلم و بروز اختلافات میان داعیان شیعی، بیانگر این موضوع است که این داعیان دارای وحدت رویه نبوده‌اند. برخی مانند حسن بن جعفر که از او با عنوان «امیرکا» (صابی، ۱۳۸۷: ۴۰) یاد می‌شد، در هوسم رفتار مستبدانه‌ای با زیدیان دیلم داشت و علاوه بر آن به سخت‌گیری‌های مالی روی آورده بود (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۹۱/۴). ماناذر جستانی (۳۳۱-۳۶۱ق) از پادشاهان سلسله جستانی در سده چهارم، برای جلوگیری از این هرج و مرج مذهبی و اجتماعی و به منظور تسلط بر امور، از ابو عبدالله محمد مشهور به ابن داعی و مهدی که فرزند داعی صغیر بود و در سال ۳۵۳ق. در بغداد به سر می‌برد، دعوت کرد به دیلم بیاید و امامت زیدیان آنجا را برعهده بگیرد. ابن داعی با پشتیبانی نظامی از جانب ماناذر به دیلم آمد و شاه جستانی او را به امامت زیدیه هوسم منصوب کرد (صابی، ۱۹۸۷: ۴۱). اختلافات زیدیان دیلم و طرفداری آنها از قاسمیه و ناصریه که از شاخه‌های زیدی بودند و وسیله اغراض آل بویه و آل زیار قرار می‌گرفتند (زرین کوب، ۱۳۸۱: ۱۴۲/۲)، سبب شد برخی از شاهان جستانی برای جلوگیری از اختلافات مذهبی و انشعابات بیشتر زیدیه، به امامت انتصابی در دیلم روی بیاورند. انتصاب ابن داعی مهم‌ترین نمونه آن بود. ابن داعی تبحر زیادی در کلام و فقه داشت و در واقع بعد از مرگ ناصر کبیر، نخستین علوی بود که مردم او را به امامت قبول داشتند. حمایت نظامی ماناذر و اختلافات قاسمیه و جماعت ناصریه، شرایط را برای ورود او مهیا کرده بود. با ورود او ده‌هزار نفر از دیلمیان گرد او جمع شدند (ابن اثیر، [بی‌تا]: ۲۳۷/۲۰؛ مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۹۱/۴). حمایت نظامی

ماناذر از این داعی تا بدانجا رسیده بود که وی در صدد برآمد لشکری به طرسوس اعزام کند. ابن داعی با شنیدن خبر مشکل مسلمانان در طرسوس که در محاصره بیزانس قرار گرفته بودند، توانست سپاهی برای عزیمت به آنجا فراهم کند، اما کارشکنی‌های امیرکا دیگر داعی علوی، مانع از اجرای این نیت شد (ابن‌عنبه، ۱۳۸۵: ۷۹). در این دوره جستانیان با ظهور باطنیان و مذهب اسماعیلیه مواجه بودند که عده‌ای معدود به این مذهب گرویده بودند. با این همه، هنوز مذهب زیدی مهم‌ترین مذهب رایج در قلمرو جستانیان بود. حمایت‌های سیاسی و نظامی آنها از داعیان زیدی سبب شده بود برخی از امامان زیدی به مباح بودن خون باطنیان و جواز تصرف در مال و اموال آنها عقیده داشته باشند (محلی، ۱۴۲۳ق: ۱۹۷/۲؛ شهاری، ۱۴۲۱ق: ۱۳۰۴/۳). با وجود آنکه از حکومت جستانیان در این دوره، به‌ویژه از قرن پنجم بسیار نمی‌دانیم، ولی باید گفت حمایت‌های آنها از داعیان زیدی و امنیتی که در قلمرو خود ایجاد کرده بودند، برخی از داعیان با آرامش به امامت پرداختند و حتی حسین ناصری (۴۳۲-۴۷۲ق) در سایه همین حمایت نظامی و امنیتی که در دیلم ایجاد شده بود، دستور اقامه نماز جمعه در تمام نقاط شهری و روستایی را داد (محلی، ۱۴۲۳ق: ۱۹۵/۲-۱۹۶).

۳. نقش مسافریان در گسترش تشیع در دیلم و آذربایجان

۱-۳. نقش سیاسی

سلسله شیعی مسافری که در واقع شعبه‌ای از سلسله جستانیان بودند، در آغاز سده چهارم در دیلم به حکومت رسیدند. فرمانروایان آن اندکی بعد قلمرو سیاسی خود را به آذربایجان گسترش دادند. مسافریان برخلاف جستانیان مذهب اسماعیلی داشتند و در قلمرو خود این مذهب را تبلیغ می‌کردند. زمینه‌های ورود این مذهب از زمان ورود احمدبن محمد (۱۷۹-۲۱۲ق) نواده اسماعیل بن جعفر^(ع) به دیلم بود. این امام اسماعیلی که از ترس دشمنان متواری بود، به دیلم آمد و در آنجا حتی ازدواج کرده بود و از این ازدواج فرزندی حاصل شد که او را محمد نام نهاد. احمدبن محمد هنگامی که از دیلم خارج می‌شد، مردم را به اطاعت و فرمان برداری برادر خویش حسین بن محمد که در این زمان به مرتبه داعی‌گری و نبوت رسیده بود، دعوت کرد (خراسانی فدائی، ۱۹۵۹: ۴۶-۴۷). با این همه، تا یک سده بعد

تبلیغات اسماعیلی هنوز در دیلم آنچنان رایج نبود. قدرت برتر جستانی‌ان و همراهی آنان با داعیان زیدی، مهم‌ترین عامل عدم نفوذ سایر مذاهب بود؛ به همین سبب احمدبن محمد زمان ورود به دیلم استوار و مخفی بودن خود را طولانی کرده بود (همان، ۴۶). روی کار آمدن مسافریان و دل‌بستگی آنها به مذهب اسماعیلی، سبب شده بود داعیان اسماعیلی در پناه مسافریان به دیلم بیایند و به تبلیغات مذهبی بپردازند. سیاست امیران مسافری حمایت از مذهب اسماعیلی و همراهی با مبلغان آن بود. آنها به عنوان رقیبی سرسخت در مقابل جستانی‌ان زیدی مذهب، وارد صحنه سیاسی دیلم شده بودند. با وجود این، مذهب اسماعیلی هیچ‌گاه جایگاه برتر را در دیلم پیدا نکرد، ولی توانست تا چندین سده به عنوان مذهب رقیب برای زیدیه به شمار آید. گفتنی است وجود موانع سیاسی و مذهبی نظیر حکومت جستانی‌ان و فعالیت گسترده امامان زیدی در دیلم، عواملی بودند که مسافریان هیچ‌گاه نتوانستند به مناطق شرقی و داخلی آن سرزمین تسلط یابند؛ به همین دلیل آنها سعی می‌کردند در مناطق دیگر، مانند طارم و آذربایجان نفوذ کنند. سیاست مذهبی شاهان مسافری از دعوت مبلغان اسماعیلی به قلمرو فرمانروایی خود، علاوه بر اهداف مذهبی، به منظور تحکیم قدرت خود و مقابله با قدرت جستانی‌ان زیدی مذهب در دیلم بود. از جمله مبلغان مشهوری که در آغاز این سلسله وارد دیلم شدند، ابوحاتم رازی است. وی در ترویج تشیع در میان دیلمیان و شاهان مسافری، مانند مرزبان بن محمد و برادرش وهسودان نقش اساسی داشت. ابوحاتم، علویان زیدی را بدمذهب می‌دانست و به نکوهش آنها می‌پرداخت (نظام‌الملک، ۱۳۴۴: ۲۳۶). وی در سایه حمایت مسافریان، به تبلیغ مذهب اسماعیلیه و طرد مذهب رقیب یعنی زیدیه مشغول بود. او حتی به خدعه و نیرنگ مبادرت کرده و به فریب دیلمیان مشغول شد و وعده داده بود که: «به زودی امامی از میان شما بیرون خواهد آمد که من مقالات و مذهب او را می‌دانم». با این سخنان، دیلمیان به او رغبت پیدا کردند و دعوت او را پذیرفتند (همان، ۲۳۶). به تعبیر خواجه نظام‌الملک، «دیلمان و گیلان از باران بگریختند و در ناودان آویختند و جمله در راه بدعت افتادند» (همان، ۲۳۶). منظور خواجه از این تعبیر، تغییر مذهبی مردم گیلان و دیلم از زیدیه به اسماعیلیه بود. ابوحاتم حتی موفق شد برخی از امرای غیرمسافری را نیز به کیش اسماعیلی درآورد. مرداوین بن زیار، سفارین شیرویه و سیاه‌چشم دیلمی از امیران جستانی از آن جمله بودند (جاودان، ۱۳۸۱: ۳۸۷؛ دفتری، ۱۳۸۶: ۱۹۴). در این دوران به سبب گرایش

اسماعیلی شاهان مسافری و شرایطی که آنها برای تبلیغ این مذهب فراهم کرده بودند، نه تنها داعیان ری، بلکه پای دیگر اسماعیلیان نیز به دیلم گشوده شده بود. از جمله مهم‌ترین داعیان اسماعیلی، ناصر خسرو قبادیانی شاعر بلندآوازه ایرانی است که در زمان جستان بن ابراهیم مسافری (در سال ۴۳۷ق. فرمانروایی کرده است) به دیلم وارد شد و این منطقه را یکی از چهار نقطه‌ای می‌دانست که عدل و امنیت آن را در هیچ سرزمینی از عرب و عجم ندیده و نشنیده است (ناصر خسرو، ۱۳۳۵: ۱۲۶). ناصر خسرو برخلاف مسافریان، به امامت خلفای فاطمی مصر معتقد بود و از جانب آنان مأمور تبلیغ مذهب اسماعیلی بود. وی ظاهراً در راستای همین مأموریت خود بوده که در دیلم به مباحثه با علمای آن سامان پرداخت (سمرقندی، ۱۳۸۲: ۱۲۶). حکمرانان آل مسافر به مهدویت محمد بن اسماعیل قائل بودند نه خلفای فاطمی. گواه روشن بر این مدعا سکه‌های وهسودان بن محمد است که در سال ۳۴۳ق/ ۹۵۵-۹۵۴م. ضرب شده است (دفتری، ۱۳۸۶: ۱۵۴). در زمان فرمانروایی وهسودان بن محمد بن مسافر که تا سال ۳۵۵ق. ادامه یافت، کیش اسماعیلی در دیلم رواج داشت (همان، ۱۹۵). شواهد سکه‌ای از سال ۳۴۳ق. نشان می‌دهد که وهسودان و برادر مقتدرش مرزبان، پیرو گونه‌ی قرمطی اسماعیلی بودند و به مهدویت محمد بن اسماعیل - نه امامت معز خلیفه فاطمی وقت - اعتقاد داشته‌اند (همان، ۱۹۵-۱۹۶). این سکه که سند پشتیبانی آل مسافر از اسماعیلیه قرمطی ذکر شده است، متعلق به وهسودان بن محمد فرمانروای مسافری دیلم است که در سال ۳۴۳ق. ضرب شده و بر روی آن عبارت «محمد، علی، الحسن، الحسین، علی، محمد، جعفر، اسماعیل، محمد» حک شده است (ترابی طباطبایی، ۲۵۳۵: ۱۴؛ شترن، ۱۳۴۵: ۵۲-۵۱؛ شاهمرادی، ۱۳۹۵: ۱۳۰).

سکه‌ها نشانی از اراده سیاسی برای تقویت شعائر مذهبی و باورهای دینی است. از این رو، نوشتار سکه‌ها در معرفی ایدئولوژی و علاقه‌مندی به مذهب مورد علاقه، نقش بسزایی دارند و پیوند مقوله سیاسی و مذهبی در سکه‌ها مشهود است. سکه وهسودان از اولین سکه‌های به دست آمده در ایران به شمار می‌رود که در آن یکی از شعائر مهم شیعه «علی خلیفه الله» آمده است (سرافرازی، ۱۳۹۴: ۱۲). مسافریان بسیار پرشورتر از جستانیان بودند. آنها راه را برای پشتیبانی مردم از آرای اسماعیلیان هموار کردند (هاجسن، ۱۳۷۸: ۹۶). امیران مسافری نیروی خود را علاوه بر دیلم، در بیرون از آن نیز به کار گرفتند. با پشتیبانی مسافریان از داعیان

(رضایی باغ‌بیدی، ۱۳۹۳: ۴۲۰).

اسماعیلی در آذربایجان، مذهب اسماعیلی در آن دیار رونق گرفت و برخی از مذاهب مانند مذهب خارجی از رونق افتاد. شاهان مسافری و به‌ویژه مرزبان بن محمد که مهم‌ترین امیر مسافری است، سیاست همه‌جانبه‌ای را در حمایت از داعیان اسماعیلی در پیش گرفت (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۶۱/۶) که گسترش تشیع و رواج برخی از شعائر شیعی در آذربایجان را به همراه داشت.

۳-۲. نقش نظامی

۳-۲-۱. اوضاع مذهبی آذربایجان

با وجود تبلیغات گسترده داعیان اسماعیلی و همراهی مسافریان با آنان، این مذهب مانند زیدیه گسترش فراوانی در دیلم پیدا نکرد. حاکمان آن به سبب شرایطی که برای تصرف آذربایجان فراهم شد، قلمرو فرمانروایی خود را به آنجا گسترش دادند. اوضاع مذهبی آذربایجان قبل از ورود مسافریان بسیار مغشوش بود. از جمله مذاهب این منطقه، مذهب

خارجی بود. این مسلک از سال ۷۶ق. زمانی که شیب شیبانی شورشی خارجی، به این منطقه وارد شد، آغاز گردید و سپس در پایان خلافت اموی، توسط ضحاک خارجی و مسافر قصاب ترویج شد و از سوی مردم آذربایجان مورد حمایت قرار گرفت (مادلونگ، ۱۳۸۱: ۱۱۸-۱۱۷). آذربایجان زمان ورود مرزبان بن محمد (۳۳۰-۳۴۶ق) مؤسس سلسله مسافری آذربایجان، تحت فرمانروایی دیسم بن ابراهیم گرد قرار داشت. او از خوارج آذربایجان بود و به دشمنی با شیعیان و علی^(ع) می پرداخت (ابن اثیر، [بی تا]: ۱۰۶/۲۰). دیسم از مادری گرد و پدری خارجی به نام ابراهیم زاده شد. پدرش بعد از کشته شدن هارون خارجی که از رهبران خوارج موصل بود، به آذربایجان آمد و با دختر یکی از بزرگان گرد ازدواج کرد؛ به همین دلیل دیسم از پشتیبانی کردان که خویشاوندان مادری او بودند، بهره مند می شد. او بعد از کشته شدن یوسف بن ابی الساج فرمانروای آذربایجان، بیرق فرمانروایی و استقلال برافراشت (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۶۱/۶؛ کسروی، ۱۳۸۸: ۷۱). در همین شرایط بود که پای مهمان ناخوانده دیگری به آذربایجان باز شد. آنها برخلاف کردان خارجی، پیرو مذهب تشیع بودند و سد محکمی در برابر گسترش عقاید خوارج به شمار می آمدند.

۲-۲-۳. تأسیس سلسله شیعی مسافریان آذربایجان

سبب لشکرکشی نظامی مرزبان بن محمد به آذربایجان، وزیر اسماعیلی مذهب دیسم بن ابراهیم، یعنی علی بن جعفر بود. علی بن جعفر از داعیان معروف باطنی و اسماعیلی در آذربایجان به شمار می آمد و از نظر اعتقادات مذهبی با دیسم که مذهب خارجی داشت، کدورتی پیدا کرد و نزد مرزبان بن محمد آمد و او را به تصرف آذربایجان ترغیب کرد. ابن اثیر علت آمدن علی بن جعفر به دربار مسافریان را ترس وی از دیسم خارجی دانسته است که دشمنان وی دیسم را علیه وی تحریک کردند. او ترسید و به طارم نزد محمد بن مسافر پناه برد (ابن اثیر، [بی تا]: ۱۰۵/۲۰). علی بن جعفر چون به آنجا رسید، دید وهسودان و مرزبان دو فرزند محمد بن مسافر از پدر ترسیده و در یکی از قلاع تحصن کرده اند. آن دو فرزند سرانجام پدر خود را مغلوب و در یک قلعه محصور کردند. علی بن جعفر چون وضع را بدان گونه دید، نزد مرزبان تقرب جست و او را به گرفتن آذربایجان تشویق کرد و خود دریافت مال بسیار را از آن دیار برعهده گرفت (همان، ۱۰۵/۲۰). دلیل دیگر لشکرکشی مرزبان به آذربایجان و

تأسیس سلسله مسافری که به آسانی صورت گرفت، این بود که برخی از داعیان اسماعیلی مورد حمایت مسافریان، قبل از ورود مرزبان به آذربایجان آمده بودند. بنابراین مقدمات این لشکرکشی از قبل آماده بود. چنان که گفتیم ابو حاتم رازی از بزرگ‌ترین داعیان اسماعیلی که در دیلم عده بسیاری را به مذهب اسماعیلی گرایش داده بود، پس از ترسی که از مرداوین پیدا کرد، به آذربایجان گریخت (مسعودی، ۱۳۸۲: ۷۴۳/۲؛ شترن، ۱۳۴۵: ۴۳). وی می‌بایست مقدمات این لشکرکشی و تأسیس سلسله شیعی مسافریان را مهیا می‌کرد و نکته آخر اینکه مهم‌ترین عاملی که تأسیس سلسله مسافریان آذربایجان را آسان می‌کرد، وجود تعدادی از دیلمیان شیعه در سپاه دیسم از جمله صلوک بن محمد بن مسافر برادر مرزبان بود که دیسم به آنها متکی بود و از نفوذ کردان کاسته بود. در همین زمان علی بن جعفر سرداران دیسم و به ویژه دیلمیان را بر ضد او برمی‌انگیخت تا اینکه توانست بیشتر آنها را جلب کند. آنها به تبادل نامه با علی بن جعفر پرداختند و گفتند: «هرگاه مرزبان سوی ما آید ما همگی بدو خواهیم پیوست» (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۶۲/۶). مرزبان بن محمد در پرتو همین عوامل توانست بر آذربایجان تسلط یابد و سلسله مسافریان را به سال ۳۳۰ ق. تأسیس کند. این سلسله در مدت چهار دهه در آذربایجان حکومت کرد و در گسترش تشیع اقداماتی انجام داد. از جمله اقدامات آن در ترویج تشیع عبارت بود از:

الف. وزارت دادن به داعیان شیعی

مسافریان پس از سلطه بر آذربایجان، برای اعتلای تشیع، داعیان شیعی را وزارت داده و برای ترویج این مذهب در آذربایجان، آنها را حمایت نظامی می‌کردند. از جمله این داعیان علی بن جعفر بود. وی مانند مرزبان بن محمد پیرو مذهب اسماعیلی بود و به تصریح ابوعلی مسکویه، مرزبان بن محمد و علی بن جعفر در پاک‌دینی پیوندی داشتند (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۶۱/۶). مرزبان مسافری با توجه به نفوذی که علی در آذربایجان داشت، وی را مأمور تبلیغ مذهب اسماعیلی کرد؛ زیرا وی از مبلغان و داعیان اسماعیلی بود (ابن اثیر، [بی‌تا]: ۱۰۶/۲۰). ابوعلی مسکویه رازی که هم‌عصر با مرزبان مسافری بود عقیده داشت که پادشاه مسافری آذربایجان «به مرزبان اجازت داد تا دعوت خود را آشکار کند» (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۶۱/۶). براساس این گزارش می‌توان دریافت که هنوز مذهب اسماعیلی در آن دیار رایج نبوده است. در این زمان مذاهب و کیش‌های بسیاری در آذربایجان رواج داشت

(کسروی، ۱۳۸۸: ۶۹)؛ از جمله مذهب خارجی که پیروان فراوانی داشت و به قدرت نظامی و شمشیر متکی بودند و از دیسم خارجی مذهب طرفداری می‌کردند. علی بن جعفر توانست با پشتوانه قدرت برتر نظامی مسافریان، به تبلیغات آشکار اسماعیلی بپردازد و در مقابل قدرت نظامی و معارض خوارج دعوتش را پیش ببرد. بنا به گزارش ابوعلی مسکویه، «مرزبان بن محمد همه چیز برای دعوت علی بن جعفر فراهم کرد» (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۶۱/۶). آنچه از متون تاریخی دریافت می‌شود، این است که مرزبان علاوه بر پشتیبانی سیاسی و مذهبی از علی بن جعفر، او را در مقابل خیل عظیمی از پیروان مذاهب دیگر حمایت نظامی هم می‌کرد. گرچه گاهی روابط مرزبان با وزیرش به کشمکش نظامی هم می‌انجامید (همان، ۶۳/۶)، اما در مجموع علی بن جعفر توانست در سایه همین قدرت نظامی مسافریان، تبلیغات گسترده‌ای را در میان مردمان آذربایجان آغاز کند و تعداد کثیری از مردمان آن دیار را به مذهب اسماعیلی گرایش دهد. آنچه مسلم است اینکه شرایطی که پادشاه مسافری برای وزیر شیعی مذهب خود مهیا کرده بود، سبب پیشرفت دعوت او شده است. ابن حوقل جهانگرد مسلمان سده چهارم که در این عصر از آذربایجان دیدن کرده بود، به رواج برخی از مذاهب در عصر مسافری اشاره کرده و تصریح کرده است که: «گروهی از آنان دارای مذهب اهل حدیث و قائل به حشو بودند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۹۶). وی در ادامه بیشتر آنان را از اسماعیلیه و باطنیه می‌دانست (همان، ۹۶).

علی بن جعفر برخی از صاحب‌منصبان دولت دیسم را به کیش اسماعیلی درآورد. در این زمان با توسعه قلمرو آذربایجان به سمت شمال در ماورای قفقاز، فعالیت وی گسترده‌تر نیز شده بود. این لشکرکشی‌ها که دارای اهداف سیاسی بوده، در زمینه ترویج مذهب اسماعیلی در ماورای قفقاز، دستاوردی به دنبال نداشته است. آنچه در منابع این عصر گزارش شده، تنها مربوط به رواج مذهب اسماعیلی و باطنی در آذربایجان است که در سطور قبل به آنها پرداخته شد.

ب. ایجاد بستر مناسب برای قیام‌های شیعی

با ورود مسافریان به آذربایجان و آغاز تبلیغات شیعی در آن دیار، برخی از قیام‌ها با توجه به بستر مناسبی که مسافریان برای گسترش تشیع فراهم کرده بودند، در آذربایجان رخ داد. در این دوران حتی برخی از داعیان غیر اسماعیلی برای استمداد از نیروی مسافریان، به دربار آنها

روی می‌آوردند. ابوالفضل جعفر بن محمد مشهور به الثائر فی الله از ائمه زیدیه هوسم، بعد از چند بار حمله به آمل و با شکست‌هایی که مواجه شد (صابی، ۱۹۸۷: ۳۹)، به سال ۳۴۵ ق. به دربار مرزبان بن محمد پناه برد. در این زمان سادات و مردم گیلان از سید [= الثائر فی الله مشهور به سید البیض] برگشتند و در اطراف یکی از خدمتکاران وی به نام عمیر جمع شدند و خان‌ومان سید و اولاد او را تالان و تاراج کردند (مرعشی، ۱۳۴۵: ۱۵۵؛ رضازاده، ۱۳۸۴: ۴۰/۹). به نظر می‌رسد الثائر فی الله برای دریافت کمک نظامی از مرزبان به آذربایجان رفته بود. با توجه به اینکه مرزبان در این زمان به تبلیغات اسماعیلی و توسعه ارضی اولویت می‌داد، تقاضای کمک الثائر فی الله را اجابت نکرد. با توجه به فضای مناسب تبلیغات شیعی در دوران پس از مرزبان بن محمد، برخی قیام‌ها در آذربایجان روی داد. از جمله این قیام‌ها، قیام مستجیر بالله با عنوان «الرضا من آل محمد» است که با مخالفت جستان و ابراهیم - پسران مرزبان - به شکست انجامید (ابن جوزی، ۱۴۱۲ ق: ۱۲۶/۱۴؛ ابن خلدون، ۱۳۸۲: ۱۳۸۲/۳-۸۴۹/۳-۸۵۰). اگرچه برخی از شاهان مسافری با این قیام‌ها مخالفت کرده بودند، اما تبلیغات داعیان اسماعیلی که ابتدا توسط مرزبان بن محمد حمایت مالی و نظامی می‌شدند، سبب شده بود زمینه مناسبی برای وقوع این قیام‌های شیعی به وجود بیاید. این قیام‌ها اغلب با نام اهل بیت پیامبر (ص) صورت می‌گرفت که نشان از گسترش تشیع در عصر مسافری دارد.

ج. ترویج رسم انتظار فرج

یکی از اعتقادات شیعیان، اعتقاد به منجی و ظهور امام مهدی (عج) است. ابوحاتم رازی که مهم‌ترین داعی اسماعیلی در دوران مسافریان بود، در مناظره خود با محمد بن زکریا رازی به وعده خداوند به پیامبر (ص) اشاره کرده و گفته است: «خدای عز و جل آن وعده خود را که به رسول داده است، تمام خواهد کرد تا آنکه همه روی زمین را پر از عدل و داد کند. چنان‌که پر از جور شده بود» (رازی، ۱۳۷۷: ۵۲۴). ابودلف سیاح عصر مسافریان، به مکانی در آذربایجان با نام «بذین» اشاره کرده است که مردم در آنجا انتظار ظهور مهدی را داشتند (ابودلف، ۱۳۵۴: ۴۷). وی همچنین از رودخانه بزرگ پایین این شهر نام برده است که مردم در آن شست‌وشو می‌کردند و شفا می‌یافتند (همان، ۴۷). قزوینی نیز به این منطقه اشاره کرده و نوشته است: «در آنجا جای پای است که مردم به زیارت آنجا می‌روند و گویند دعا در آنجا مستجاب است و انتظار خروج مهدی (عج) را از آنجا کشند» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۸۹).

بنابراین یکی از آثار حضور نظامی مسافریان در آذربایجان، ترویج برخی شعائر شیعی از جمله انتظار ظهور فرج بوده است.

نتیجه گیری

از اواخر قرن دوم قمری وقتی شاهان جستانی در جریان قیام‌های علویان قرار گرفتند، به حمایت از آنها برخاستند. این شاهان با دعوت از داعیان شیعی و سپس مشارکت دادن آنها در امور سیاسی قلمرو خود، نقش مهمی در گسترش تشیع ایفا کردند. آنچه سبب نزدیکی بیشتر آنها می‌شد، این بود که دیلمیان مانند داعیان شیعی با خلفا مخالف بودند و همین امر عامل اتحاد آنها گردید. داعیان زیدی و اسماعیلی با پشتیبانی سیاسی و نظامی امرای دیلمی، به تبلیغات شیعی می‌پرداختند. باید گفت در نتیجهٔ تکاپوهای سیاسی و نظامی حاکمان جستانی و مسافری، زمینه مناسبی برای آشنایی بیشتر مردم با اسلام و تشیع فراهم شد. ترویج برخی شعائر شیعی در دوران زمامداری این سلسله‌ها، مانند اعتقاد به ظهور امام مهدی (عج)، اذان و اقامهٔ شیعی، توگی به اهل بیت پیامبر (ص) و از همه مهم‌تر تبری از دشمنان اهل بیت پیامبر (ص) که در اتحاد با داعیان شیعی و مخالفت با عباسیان جلوه گر شد، از نتایج حکومت آنها بوده است. این دو سلسله سه سده حکومت کردند و در رواج تشیع آذربایجان و به‌ویژه دیلم تلاش‌های سیاسی و نظامی بسیاری به خرج دادند. به تصریح متون تاریخی، داعیان شیعی با تکیه بر دیلمیان و فرمانروایان آنها توانستند به اهداف سیاسی و مذهبی خود، برای تأسیس حکومت شیعی دست یابند. مبلغان زیدی و اسماعیلی در پناه جستانیان و مسافریان آزادانه در قلمرو آنها به تبلیغ مذهبی می‌پرداختند و اساسی‌ترین نقشی که شاهان این سلسله‌ها ایفا می‌کردند، استفاده از نیروی نظامی خود در داخل و خارج از دیلم، در حمایت از داعیان و گسترش تشیع بود. لشکرکشی جستان به ری و قزوین در حمایت از حسن بن زید و لشکرکشی مرزبان بن محمد به آذربایجان، در واکنش به تحریکات علی بن جعفر از داعیان اسماعیلی، ظاهراً با همین هدف صورت گرفته است. البته توسعه‌طلبی ارضی و منافع سیاسی را نیز نباید در رفتارهای آنها دور از ذهن دانست.

منابع و مآخذ

- آملی، اولیاءالله (۱۳۱۳)، تاریخ رویان، به تصحیح عباس اقبال، تهران: اقبال.
- ابن‌ابی‌اصیب، احمد بن قاسم [بی‌تا]، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، تحقیق نزار رضا، بیروت: دار مکتبۃ الحیة.
- ابن‌اثیر، عزالدین [بی‌تا]، تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، ج ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابن‌اسفندیار، بهاء‌الدین محمد (۱۳۲۰)، تاریخ طبرستان، به تصحیح عباس اقبال، به اهتمام محمد رضانی، ج ۱، تهران: کلاله خاور.
- ابن‌جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۴۱۲ق)، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، تصحیح محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، ج ۱۴، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن‌حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۳۶۶)، ایران در صورۃ الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- ابن‌خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۲)، العبر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ج ۳، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن‌طباطبا، ابواسماعیل ابراهیم (۱۳۷۲)، مهاجران آل ابوطالب، ترجمه محمدرضا عطایی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ابن‌عنبه، جمال‌الدین احمد (۱۳۶۳)، الفصول الفخریة، به اهتمام سید جلال‌الدین محدث ارموی، تهران: علمی و فرهنگی.
- (۱۳۸۵)، عمدة الطالب فی أنساب آل‌ابی‌طالب، قم: انصاریان.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۴۲۷ق)، مقاتل الطالبین، تحقیق احمد صقر، بیروت: مؤسسه‌الاعلمی للمطبوعات.
- ابودلف، مسهر بن مهلهل (۱۳۵۴)، سفرنامه ابودلف در ایران، ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی، تهران: زوار.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰)، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- اصفهانی، حمزقین حسن (۱۳۴۶)، تاریخ پادشاهان و شاهان (سنی ملوک الارض و الانبیاء)، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- باسورت، ادموند کلیفورد (۱۳۷۱)، سلسله‌های اسلامی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۹۰)، تاریخ بیهقی، به کوشش خلیل خطیب‌رهبر، ج ۲، تهران: مهتاب.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۲۵۳۵)، «سکه‌های آق‌قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران»، نشریه موزه آذربایجان، ش ۷، صص ۱-۱۹۴.
- جاودان، محمد (۱۳۸۱)، «زندگی و اندیشه‌های ابوحاتم رازی»، مجموعه مقالات اسماعیلی، با مقدمه

- فرهاد دفتری، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، صص ۳۵۷-۳۹۹.
- حسنی، ابوالعباس (۱۹۸۷)، *المصابع، اخبار أئمة الزیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان*، به تصحیح ویلفرد مادلونگ، بیروت: دار النشر.
- خراسانی فدائی، محمد (۱۹۵۹)، *تاریخ اسماعیلیه*، به تصحیح و اهتمام الکساندر سیمینوف، مسکو: اداره نشریات ادبیات خاور.
- خوافی، فصیح (۱۳۸۶)، *مجمل فصیحی*، به تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، ج ۱، تهران: اساطیر.
- دفتری، فرهاد (۱۳۸۶)، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه.
- رازی، ابوحاتم (۱۳۷۷)، *مناظره محمدبن زکریا رازی با ابوحاتم رازی (اعلام النبوه)*، ترجمه محب‌الاسلام، تهران: منیر.
- رازی، احمدبن سهل (۱۹۹۵)، *اخبار فخر*، تحقیق ماهر جرار، بیروت: دار الغراب الاسلامی.
- رضازاده، رضا (۱۳۸۴)، «التأثر فی الله»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۹، تهران: بنیاد دائرة المعارف بزرگ اسلامی، صص ۴۰-۴۱.
- رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳)، *سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، تهران: سمت.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۱)، *تاریخ مردم ایران*، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- سرافرازی، عباس (زمستان ۱۳۹۴)، «شعائر شیعی بر سکه‌های اسلامی تا شکل‌گیری حکومت صفویان»، *فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه‌شناسی*، س ۱۳، ش ۵۱، صص ۷-۲۶.
- سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۸۲)، *تذکره الشعراء*، به تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.
- شاهمرادی، سید مسعود (تابستان ۱۳۹۵)، «آل مسافر و تشیع در دیلم و آذربایجان در قرن چهارم هجری»، *تاریخ‌نامه خوارزمی*، س ۳، ش ۱۲، صص ۱۱۷-۱۴۴.
- شترن، س. م. (۱۳۴۵)، «نخستین داعیان اسماعیلی در شمال غرب ایران و خراسان و ماوراءالنهر»، ترجمه فریدون بدره‌ای، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ش ۵۳، صص ۲۳-۶۹.
- شهاری، ابراهیم (۱۴۲۱ق)، *طبقات الزیدیه الکبری*، تحقیق عبدالسلام بن عباس وجیه، ج ۳، عمان: مؤسسه الامام زید.
- صابی، ابراهیم بن هلال (۱۹۸۷)، *المنتزع من الجزء الاول من الكتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدیلمیه*، *اخبار أئمة الزیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان*، تحقیق ویلفرد مادلونگ، بیروت: دار النشر.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۱۲، ۱۴، ۱۵، تهران: اساطیر.
- عتی، ابونصر (۱۳۳۴)، *تاریخ یمینی*، ترجمه ابوالشرف ناصح بن ظفر بن سعد جرفادقانی، به تصحیح علی قویم، تهران: فردین.
- قزوینی رازی، عبدالجلیل (۱۳۵۸)، *تقصص*، تصحیح میرجلال‌الدین محدث، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- قزوینی، زکریا (۱۳۷۳)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، ترجمه جهانگیر میرزا، به اهتمام میرهاشم محدث،

- تهران: امیرکبیر.
- کاتب واقفی، محمدبن سعد (۱۳۷۴)، *طبقات*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، ج ۶، تهران: فرهنگ و اندیشه.
 - کاشانی، ابوالقاسم عبدالله (۱۳۴۸)، *تاریخ الجایتو*، به اهتمام مهین همبلی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
 - کسروی، احمد (۱۳۸۸)، *شهریاران گمنام*، تهران: نگاه.
 - کیا گیلانی، احمد (۱۳۶۷)، *سراج الانساب*، تحقیق مهدی رجائی، قم: کتابخانه آیةالله مرعشی نجفی.
 - مادلونگ، ویلفرد (۱۳۸۱)، *فرقه‌های اسلامی*، ترجمه ابوالقاسم سرتی، تهران: اساطیر.
 - (۱۳۹۰)، «سلسله‌های کوچک شمال ایران»، *تاریخ ایران از ظهور اسلام تا آمدن سلجوقیان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، ج ۴، تهران: امیرکبیر، صص ۱۷۲-۲۱۶.
 - محیدی، عنایت‌الله (۱۳۸۹)، «جستارهایی»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۸، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، صص ۱۲۲-۱۳۱.
 - محلی، حمیدبن احمد (۱۴۲۳ق)، *الحدائق الوردیه فی مناقب ائمة الزیدیه*، تحقیق مرتضی بن زید محطوری، ج ۲، صنعا: مکتبته بدر.
 - مرعشی، سید ظهیرالدین (۱۳۴۵)، *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، به کوشش محمدحسین تسییحی، تهران: شرق.
 - مروزی الازورقانی، اسماعیل (۱۴۲۸ق)، *الفخری فی أنساب الطالبیین*، تحقیق سید مهدی رجایی، قم: مکتبته آیةالله مرعشی نجفی.
 - مستوفی، حمدالله (۱۳۸۷)، *تاریخ گزیده*، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران: امیرکبیر، ج ۵.
 - مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۲)، *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
 - مسکویه رازی (۱۳۷۶)، *تجارب الامم*، ترجمه علینقی منزوی، ج ۶، تهران: انتشارات توس.
 - مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۴۵)، «فرمانروایی و قلمرو دیلمیان»، ترجمه جهانگیر قائم‌مقامی، بررسی‌های تاریخی، ش ۱ و ۲، صص ۱۴۰-۱۶۲.
 - ناصر خسرو قبادیانی، حمیدالدین (۱۳۳۵)، *سفرنامه*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: زوار.
 - ناطق بالحق، ابوطالب یحیی (۱۴۳۵)، *الافلاحة فی تاریخ الائمة السادة*، تحقیق مکتب اهل بیت^(ع)، صعده: مکتبته اهل البيت.
 - نخجوانی، هندوشاه (۱۳۵۷)، *تجارب السلف*، به تصحیح عباس اقبال، تهران: طهوری.
 - نظام‌الملک، حسن بن علی (۱۳۴۴)، *سیاست‌نامه*، به تصحیح محمد قزوینی، تهران: زوار.
 - هاجسن، مارشال گ. س. (۱۳۷۸)، *فرقه اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: علمی و فرهنگی.
 - یعقوبی، احمد (۱۳۷۴)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، ج ۲، تهران: علمی و فرهنگی.

List of Sources with English handwriting

- Abu al-Faraj Isfahāni, Ali ibn Hossein (1427 AH), *Maqātel al-Ṭālebiyin*, ed. Ahmad

- Şaqar, Beirut: Mu'asesat al-A'alami lelmatbu'aāt.
- Abu Dulaf, Mes'ar ibn Muhallhel (1354), *Safar nāme-ye Abu Doulaf dar Iran*, tr. Seyyed Abulfazl Ṭabātabāyi, Tehran: Zowār.
 - Beyhaqi, Abulfazl (2010), *Tārikh-e Beyhaqi*, ed. Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Mahtāb.
 - Bosworth, Edmond Clifford (1371), *Selsele hāye Islāmi*, Tr. Fereydoun Badrei, Tehran: Mu'aseseh-ye Mutāleaāt va Taḥqiqāt-e Farhangi.
 - Daftari, Farhad (1386), *Tārikh va 'aqāyed-e Ismailia*, tr. Fereydoun Badrei, Tehran: Farzan.
 - Ḥasani, Abul al-Abbas (1987), *al-Maṣābiḥ, Dar Akhbār al-A'emat al-Zaydiyyah fi Tabaristan, Dilman and Jilan*, ed. Wilfred Madelong, Beirut: Dār al-Nashr.
 - Hodgson, Marshall G.S. (1378), *Ferqeh-ye Ismailieh*, tr. Fereydoun Badrei, Tehran: 'Elmi va farhangi.
 - Ibn 'Anba, Jamal al-Din Ahmad (1363), *al-Fuṣul al-Fakhriyyah*, ed. Seyyed Jalal al-Din Muhaddith Urmawi, Tehran: 'Elmi va farhangi.
 - Ibn al- Athir, Izz al-Din (Bi ta), *Tārikh-e Kāmel-e Islam va Iran*, Tr. Abbas Khalili va Abulqāsim Hālat, Tehran: 'Elmi va farhangi.
 - Ibn Anba, Jamal al-Din Ahmad (1385), *'Umdat al-Ṭaleb fi Ansāb-e Āl-e Abi Ṭāleb*, Qom: Anṣārīān.
 - Ibn Esfandiār, Bahauddin Muhammad (1320), *tarikh-e Tabaristan*, ed. Abbas Iqbal, Mohammad Ramezani, Tehran: Kulale-ye Khawar.
 - Ibn Hawqal, Abul Qasim Muhammad (1366), *Iran dar sourat al-arz*, ed. and Tr. Jafar Shoaār, Tehran: Amir Kabir.
 - Ibn Juzi, Abd al-Rahman bin Ali (1412 AH), *al-Muntazem fi Tarikh al-Muluk va al-Umm*, ed. Muhammad Abd al-Qader Atta wa Mustafa Abd al-Qader Atta, Beirut: Dar al-Kutub al- 'Elmiya.
 - Ibn Khaldun, Abdul Rahman (1382), *al- 'Ebar*, tr. Abdul Mohammad Ayati, Tehran: Pazhuheshgāh-e 'olum Ensāni va Mutāle'aāt-e Farhangi.
 - Ibn Ṭabātabā, Abu Ismail Ibrahim (1372), *Muhājerān-e Āl-e Abu Ṭaleb*, Tr. Mohammad Reza 'Atāyi, Mashad: Āstān-e Quds-e Razavi.
 - Ibn-e Abi Usaybe'ae, Ahmad ibn Qāsim (bi ta), *'Uyun al-Enbā fi Tabaqāt al-Atebbā*, ed. Nazār Rezā, Beirut: Dar va maktabat al-Hayāt.
 - Isfahāni, Ḥamzah ibn Ḥassan (1346), *Tārikh-e Payāambarān va Shāhān*, tr. Ja'afar Sho'aār, Tehran: Bonyād-e Farhang-e Iran.
 - Istakhari, Abu Ishaq Ebrahim (1340), *Masālek and Mamālek*, ed. Iraj Afshar, Tehran: Bongāh-e Tarjeme va nashr-e ketāb.
 - Jāvedān, Mohammad (1381), "Zendegi va Andishe-hāye Abu Ḥātam Rāzi", *Majmu'e Maqālāt-e Ismaili*, Ba Muqadameh-ye Farhad Dafari, Qom: Markaz-e Mutāle'aāt va Taḥqiqāt-e Adyān va Maḍāheb, pp. 357-399.
 - Kāshāni, Abolqāsem Abdullāh (1348), *Tārikh-e Uljāyto*, ed. Mahin Hambali, Tehran: Bongāh-e Tarjeme va nashr-e ketāb.
 - Kasravi, Aḥmad (1388), *Shahriārān-e Gonnām*, Tehran: Negāh.

- Kāteb wāqedi, Mohammad ibn Sa'ad, (1374), *Ṭabaqāt*, tr. Maḥmud Maḥdavi Dāmghāni, Tehran: Farhang va Andisheh.
- Khorasani Fedayi, Muhammad (1959), *Tārikh-e Ismailia*, ed. Alexander Simionov, Moscow: Edāre-ye Nashr-e Adabiyāt-e Khāvar.
- Khwāfi, Faṣiḥ (1386), *Mujmal Faṣiḥi*, ed. Mohsen Nāji Naṣrābādi, Tehran: Asatir.
- Khwānd Mir (No Date), *Ḥabib al-Siar*, ed. Muḥamad Dabirsiāqi, ba Muqadameh Jalal al-Din Humāyi, Tehran: Khayyām.
- Kia Gilāni, Ahmad (1367), *Serāj al-Ansāb*, ed. Mahdi Rajāyi, Qom: Ketābkhāneh-ye Ayatollāh Mar'ashi Najafi.
- Madelong, Wilfred (1381), *Ferqeh-hāye Islami*, tr. Abulqāsem Serri, Tehran: Asātir.
- Madelong, Wilfred (2010), "Seleleh-hāye kuchak-e Shomāl-e Iran", *Tārikh-e Iran az Zohur-e Islam tā Barāmadan-e Seljuqiān, Pazhuḥesh-e Dāneshgāh-e Cambridge*, tr. Ḥassan Anusheh, vol. 4, Tehran: Amir Kabir, pp. 172-216.
- Majidi, 'Enāyatullāh (1389), Justāniān, *Dāyerat ul-Ma'āref-e Bozorg-e Islami*, Zir-e naẓar-e Kāẓem Mousavi Bojnurdi, vol. 18, Tehran: Markaz-e Dāyerat ul-Ma'āref-e Bozorg-e Islami.
- Mar'ashi, Seyyed Ḥāshir al-Din, (1345), *Tārikh-e Ṭabaristān va Royān va Māzandarān*, ed. Mohammad Hossein Tasbihi, Tehran: Sharq.
- Marvazi al-Awzārqi, Ismail (1428), *al-Fakhri fi Ansāb al-Tālebiyin*, ed. Mahdi Rajāyi, Qom: Ketābkhāneh-ye Ayatollāh Mar'ashi Najafi.
- Mas'oudi, Ali ibn Hossein (1382), *Moruj al-Dhahab*, tr. Abolqasem Payandeh, vol. 2, Tehran: 'Elmi va farhangi.
- Minorsky, Vladimir (1345), "*Farmānrāwāyi va Qalamrow-e Daylamiān*", tr. Jahāngir Qā'em Maqāmi, Barressi-hāye tārikhi, 1-2, pp. 140-162.
- Mostowfi, Ḥamdullah (1387), *Tārikh-e Gozideh*, ed. Abdul Hossein Navāyi, Tehran: Amir Kabir.
- Muḥalli, Ḥamid ibn Aḥmad (1423 AH), *al-Ḥadā'eq al-Wardiyya fi Manāqeb al-A'emat al-Zaydiyya*, ed. Mortaza ibn Zayd Maḥtouri, vol. 2, Ṣan'aā: Maktabat al-Badr.
- Nakhjavāni, Hendushah (1357), *Tajāreb al-Salaf*, ed. Abbas Iqbal, Tehran: Ṭahuri.
- Nāṣer Khosrow Qubādiāni, Ḥamiduddin (1335), *Safarnāmeḥ*, ed. Mohammad DabirSiāqi, Tehran: Zovār.
- Nāteq Be al-Ḥaq, Abu Ṭaleb Yaḥyā (1435), *al-Efāda fi Tārikh al-A'emat al-Ssāda*, ed. Maktab Ahl al-Bayt (pbuh), Ṣa'ada: Maktabat Ahl al-Bayt.
- Nizām al-Mulk, Ḥassan ibn Ali (1344), *Siyar al-Muluk*, ed. Mohammad Qazvini, Tehran: Zovār.
- Qazvini Rāzi, Abdul Jalil (1358), *al-Nnaqz*, ed. Mir Jalāl al-Din Muḥaddith, Tehran: Anjoman-e Āthār-e Melli.
- Qazvini, Zakaria (1373), *Āthār al-Abelad va Akhbār al-'Ebād*, tr. Jahāngir Mirza, ed. Mir ḥāshem Muḥaddith, Tehran: Amir Kabir.
- Rāzi, Abu Ḥātam (1377), *Monāẓere-ye Muhammad ibn Zakariya Rāzi va Abu Ḥātam Rāzi (A'alām al-Nobowat)*, tr. Mohib al-Islam, Tehran: Munir.

- Rāzi, Ahmad ibn Sahl (1995), *Akhbār-e Fakh*, ed. Māher Jarrār, Beirut: Dār al-Gharab al-Islami.
- Reza Zadeh, Reza (2004), "Al-Thā'er fi Allah", *Dāneshnāme Jahān-e Islam*, Vol. 9, Tehran: Bonyād-e Dāyerat ul-Ma'āref al-Islami, pp. 40-41.
- Rezayi Bāgh Bidi, Ḥassan (2013), *Sekkeh-hāye Iran dar Dowre-ye Islami az Āghāz tā Barāmadan-e Seljuqiān*, Tehran: Samt.
- Šābi, Ibrahim ibn Hilāl (1987), *Al-Muntaza'o Men al-Joz' al-Awwal Men al-Ketāb al-Ma'ruf Be al-Tāji Fi Akhbār al-Daylamiya, Dar Akhbār al-A'emat al-Zaydiyyah fi Tabaristan*, Dilman and Jilan, ed. Wilfred Madelong, Beirut: Dār al-Nashr.
- Samarqandi, Dowlatshāh (1382), *Tazkiret al-Sho'arā*, ed. Edward Brown, Tehran: Asātir.
- Sarafrazi, Abbas (2014), "Sha'a'er-e Shi'I Bar Sekkeh-hāye Islami tā Sheklgiri-e Ḥokumat-e Safaviān", *Fašnāmeḥ-ye Shi'a Shenāsi*, 13: 51, pp. 26-7.
- Shahāri, Ibrahim (1421 AH), *Ṭabaqāt al-Zaydiyat al-Kobrā*, ed. 'Abd ul-SSalām ibn Abbas Wajeḥ, 'Umān: Mu'asesat al-Imam Zayd.
- Shāhmorādi, Seyyed Mas'oud (2015), *āl-e Musāfer va Tashayu' Darn Daylam va Āzarbayjān*, Tarikh nāmeḥ-ye Khwārazmi, 3, pp. 1143-117.
- Stren, S.M. (1345), "*Nokhostin Dā'aiā-e Ismaili dar Shomal-e Gharb-e Iran, Khorasan, va Māvarā' annahr*", tr. Fereydoun Badraei, Nashriyyeh-ye Dāneshkadeh Adabiyāt va 'Olum-e Ensāni Dāneshgāh-e Tehran, 53, pp. 23-69.
- Ṭabari, Muhammad ibn Jarir (1362), *Tārikh-e Ṭabari*, tr. Abulqāsem Pāyandeh, Tehran: Asātir.
- Torābi Ṭabātabāyi, Seyyed Jamāl (2535), *Selsele-ye Āq Qoyunlu va Mabnāye Vaḥdat-e Ḥokumat-e Safavie dar Iran*, Nashriyeh No. 7 Mouze-ye Azerbaijan, Tabriz: Edāreh-ye Kol-e Mouze-hā.
- Utbi, Abu Naṣr (1334), *Tārikh-e Yamini*, tr. Abu al- Sharaf Nāseḥ ibn ḡafar ibn Sa'ad Jurfādaqāni, ed. Ali Qavim, Tehran: Fardin.
- Ya'qoubi, Aḥmad, (1374) *Tārikh-e Ya'qoubi*, tr. Mohammad Ibrahim Āyati, vol. 2, Tehran: 'Elmi va farhangi.
- Zarin Koob, Abdul Hossein (1381), *Tārikh-e Mardom-e Iran*, Tehran: Amir Kabir.
- Āmoli, Owlyallah (1313), *Tārikh-e Royān*, ed. Abbas Eqbāl, Tehran: Eqbāl.